

НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (на матеріалі творів Ліни Костенко)

Коржак З. З.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Статтю присвячено дослідженню можливостей номінативних речень слугувати засобом вираження експресивності в художньому тексті. З'ясовано, що на синтаксичному рівні експресивність є функціональною властивістю синтаксичних конструкцій посилювати прагматичну й власне граматичну інформацію, що міститься у висловлюванні або в його компоненті. Ця експресивність абстрактніша, ніж лексична експресивність. Проте обидва різновиди становлять єдину семантичну категорію. Синтаксичні засоби здатні надавати висловлюванню особливий афективний заряд. Зауважено, що експресивність у сфері прагматики, семантики мовленнєвої одиниці є тим чинником, що свідчить про зацікавленість мовця збільшити впливову силу висловлення. Виокремлено прагматичне значення експресивного мовленнєвого акту (головно видозміни сили експресивності), що відповідає стратегії мовця у спілкуванні. Акцентовано на вирішальній ролі синтаксичних засобів та лексичних одиниць, а також їхня дія на прагматичне значення висловлювань.

З урахуванням допоміжного та домінуючого мовленнєвих актів досліджено комунікативну структуру експресивних висловлювань та визначено їх функції у процесі мовлення. Розглянуто позиційні можливості номінативних експресивних речень в структурі тексту. Помічено, що інтерпозитивне положення номінативних речень робить їх уживання одночасно автосемантичним та інтегрованим. Синтезування та формування конституцій різного семантичного змісту оприявнюють властивість таких речень за змістом наближатися до речень. Схарактеризовано також номінативні речення, які вживаються в кінці більш або менш протягнутого тексту. Зауважено, що головним джерелом адекватного сприйняття змісту кінцевих номінативних речень є пресупозиція, яка акумулюється в попередньому контексті й встановлюється із ретроспективних зв'язків із ним. Ці речення стають узагальненням сказаного, виступають у тексті як висновок. Постпозитивні номінативні речення мають тенденцію бути лаконічними та стислими, виступати цілісними синтаксичними конструкціями, а тому в них простежується експресивність різного рівня.

Ключові слова: номінативні експресивні речення, препозитивні номінативні речення, номінативні речення-сентенції, інгерентна експресивність, експресивна актуалізація, вербалізована образність, постпозитивні номінативні речення.

Korzhak Z. Z. Nominative sentences as a means of conveying expressivity of the literary text (based on Lina Kostenko's works). The article is dedicated to the study of the possibilities of nominative sentences to serve as a means of conveying expressivity in a literary text. It has been found out that at the syntactic level, expressivity has a functional property of syntactic constructions to enhance the pragmatic and grammatical information contained in the utterance or in its component. This expressivity is more abstract than lexical expressivity. However, both varieties form a single semantic category. Syntactic means are able to give an expression a special affective load, so to speak – a charge. It is noted that expressivity in the field of pragmatics, semantics of the speech unit is a factor that indicates the speaker's interest in strengthening the influential power of an utterance. The pragmatic significance of the expressive speech act is singled out (the main modification of the force of expression), which corresponds to the speaker's communication strategy. The article also accents the crucial role of syntactic means and lexical units, as well as their effect on the pragmatic meaning of utterances.

Taking into account auxiliary and dominant speech acts, the communicative structure of expressive utterances is investigated and their functions in the process of speech are determined. The positional possibilities of nominative expressive sentences in the text structure are considered. It is noticed that the interpositive position of nominative sentences makes their use both autosemantic and integrated. Synthesis and formation of constituations of various semantic content reveal the property of such sentences to approximate to maxims by their meaning. Nominative sentences, which are used at the end of a more or less extended text, are also described. It is noted that the main source of adequate perception of the content of final nominative sentences is the presupposition, which is accumulated in the previous context and is established from retrospective connections with it. These sentences become a generalization of what is said and act in the text as a conclusion. Postpositive nominative sentences tend to be laconic and concise, to act as integral syntactic constructions, and therefore expressivity of different levels can be traced in them.

Key words: nominative expressive sentences, prepositive nominative sentences, nominative maxim-sentences, inherent expressivity, expressive actualization, verbalized imagery, postposition, postpositive nominative sentences.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Недостатньо вивченою у граматичній стилістиці є синтаксична стилістика або стилістичний синтаксис. Ці терміни мовознавці вживають як паралельні або ж диференціюють їх. У цьому контексті основну увагу звернено на синтаксичні утворення, які виражають експресивність, що зумовлено недостатньою місткістю власне лексичних одиниць і необхідністю вдаватися до різних засобів інтенсифікації висловлювання. Експресивність здебільшого оперта на різноманітні перетворення синтаксичних структур. І саме ця експресивність властива художнім текстам. Важливим засобом вираження експресивності слугують номінативні речення. Порушувана тема дослідження є на часі, позаяк у поглядах учених щодо статусу номінативних речень та їхніх особливостей немає однаковості. Також важливою є актуалізація сучасними лінгвістами вивчення системно-функціональної природи мовлення та речення в його прагмалінгвістичному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема номінативних речень є однією зі складних у теорії синтаксису, бо, за словами Л. О. Кадомцевої, «це насправді є виділенням бездієслівного речення, в якому проблемною є форма предикативної семантики як граматичної основи речення. Крім того, це питання стосується також остаточно не встановлених у синтаксисі категорій повноти / неповноти, а також еліпсису» [3, 21]. Ті науковці, хто увесь час працювали і зараз працюють над розв'язанням цієї проблеми, суттєво розходяться у своїх твердженнях щодо статусу такої синтаксичної одиниці. Проте слід визнати, що більшість з них обстоюють самостійність номінативних конструкцій (І. Р. Вихованець, В. Д. Горяний, П. С. Дудик, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, Л. О. Кадомцева, М. У. Каранська, С. В. Харченко, І. М. Сушинська, О. Й. Бурковська та ін.). Незважаючи на численні напрацювання, проблеми сутності номінативних речень, граматичних ознак, які їм притаманні, а також їхньої відмежованості від схожих за формою, проте функціонально інших синтаксичних явищ досі залишаються кінцево не розв'язаними.

Номінативні речення слугують засобом експресивного синтаксису, виражаючи внутрішню здатність мови до репрезентації судження у складному типі нерозчленованої будови – в абстрактній формі [3, 22]. Нам видається цікавим, що в багатьох контекстах, у власне інформативному плані (і тут ми навіть не враховуємо стилістичне об'єднання тексту), розчленовану паралель до констатувальної предметно-ситуативної номінації досить важко дібрати. Відомі лінгвісти, а серед них і О. С. Кубрякова, зауважують, що нерозчленовані висловлення такого типу й задумані як глобальна вказівка на існування будь-чого [4, 130].

В умовах сучасності чимало лінгвістів досліджують номінативні речення на основі текстів зарубіжних чи вітчизняних емотивних творів (Н. А. Березовська-Савчук, З. З. Коржак, І. І. Сметана, Л. М. Стовбур та ін.).

Формулювання мети і завдань статті. Мета пропонованого дослідження – репрезентувати прагматичні та комунікативні особливості номінативних речень із загальною семантикою експресивності на основі текстів творів Ліни Костенко. Матеріалом для аналізу послугували збірка поезій «Мадонна Перехресть» і роман «Записки українського самашедшого». Реалізацію поставленої мети забезпечує виконання таких завдань: описати чинники, які впливають на вибір певної семантико-синтаксичної структури з експресивним значенням; розглянути позиційні можливості номінативних експресивних речень у структурі тексту; виявити функціонально-стильове навантаження номінативних утворень у текстах аналізованих творів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експресивність, яка властива художнім текстам, ґрунтується переважно на своєрідності трансформацій синтаксичних структур. Специфічний афективний синтаксис стає засобом передання емоцій. І це дає можливість актуалізувати поетичність завдяки численним зв'язкам емоціонального синтаксису з такими аспектами художнього мовлення, як семантична й мелодійна структура, ритміка тощо [2, 151–155].

Номінативні речення сучасної української літературної мови виступають як односкладні одиниці з головним членом, репрезентованим іменником у називному відмінку. У ролі головного члена може бути також субстантивована частина мови. Аналізовані речення стверджують буття особи, предмета, явища тощо. Більшість лінгвістів вважає, що номінативні синтаксичні конструкції здатні виражати лише теперішній час. К. Ф. Шулжук стосовно цього зазначає, що через «відсутність у номінативних реченнях дієслівних засобів вираження граматичних значень часу і способу зміст їх сприймають у площині синтаксичного теперішнього часу» [8, 129]. Предметно-ситуативна номінація, репрезентована іменною односкладною структурою, якій не властива ознака, виключає саму необхідність та можливість у висловленні присудкових часових значень. Отже, значення моменту спілкування, моменту мовлення виступає як антропоцентричний (неспіввідносний) теперішній і самостійно починає виконувати граматичні функції. Теперішній присудковий відрізняється від теперішнього антропоцентричного тим, що в ньому відсутнє позначення вияву ознаки в часі. Він визначає предметну ситуацію, яка є не розчленованою. І також вказує на те, що ця предметна ситуація може прямо відобразитися у свідомості мовця.

З комунікативною видозміною пов'язане значення експресивної актуалізації. Виокремлення важливого компонента висловлювання детерміноване варіюванням текстової організації та створенням сильної позиції для цього компонента у структурі суміжних речень. Досліджуючи та беручи до уваги роль актуалізації в комунікативній реалізації висловлювання, погоджуємося з видатним українським мовознавцем Л. І. Шевченко, яка тлумачить термін *актуалізований* не лише як «дійсний, сучасний», а передусім як «сутнісний, важливий» [7, 6]. Л. І. Шевченко також стверджує, що «в атрибуції

будь-якого наукового терміна *інтелектуальний* корелює з характеристиками пізнавальності, структурованості, логічної впорядкованості й інших інтегральних ознак розвиненого розуму, які (поза необхідністю доведення) усталені в сучасній лінгвістиці. Із цього погляду поняття *інтелектуальний* набуває самостійного, дефінітивного статусу в системі лінгвістичних категорій, що термінологічно пов'язані з номінацією (мовних одиниць, структур, явищ та ін.). Атрибутивне за граматичною функцією поняття, таким чином, не лише кваліфікує номінацію, а й постає як самодостатня категорія» [6, 44].

Угорський лінгвіст С. Ульман виокремлює такі види стилістичних явищ: 1) ті, що породжують відгук, або «вроджені», які мають постійний і невід'ємний стилістичний потенціал; 2) експресивні одиниці, які набувають стилістичного потенціалу в контексті [9, 96]. Якщо вести мову про інгерентну та адгерентну експресивність, спостерігаємо, що те саме бачення стилістичних явищ лежить в основі поняття про названі види експресивності. Досліджувані нами номінативні конструкції відрізняються від інших синтаксичних одиниць як стилістичною семантикою, так і своєю формою, а тому трактуються нами як такі, що містять інгерентну експресивність.

Науковці виділяють уже традиційно буттєві, вказівні, емоційно-оцінні номінативні конструкції, оскільки складна внутрішня диференціація номінативних речень орієнтується головню на співвіднесеність змісту висловлювань з дійсністю, що стосується модальних оцінок відповідних фактів [5, 384]. Ми ж уважаємо таку їхню класифікацію не цілком послідовною. На буттєвість і вказівність цих конструкцій накладається в основному експресивно-емоційний план. Підкреслюємо також, що наші речення належні до емоційно-оцінних, а тому тією чи іншою мірою передають буттєвість. Таке розмежування є умовним, що визначає тільки головню функцію речень. Номінативні конструкції виражені іменниками, у лексико-семантичному наповненні яких нема семи оцінності, а також ті, які вжиті без атрибутів, контекстуально теж містять елемент експресії, напр.:

Люди собі гуляють. Діти катаються на роликах. Зустрів кілька носів, які мені усміхнулись. Ходять «англійские Джонси и французские Коки», «бледные миссы и розовые славянки». Витрины пахнут «страшным количеством ассигнаций». А талії, які талії! Гоголь мав рацію, такі вам навіть не снились. Гоголю теж, якщо з пупами. Шити, реклами, бутіки, кав'ярні. «Чем не блестит эта улица – красавица нашей столицы!» Книгарень, правда, нема, позакривали, а так усе є (2, 163).

Текст зачинає речення *Люди собі гуляють*, далі спостерігаємо висловлювання, серед яких *Шити, реклами, бутіки, кав'ярні*, які стають розгортанням попередніх речень. Такі речення без контексту закономірно розглядають як нейтральні стилістичні засоби мови. Ми ж трактуємо їх у цьому відрізку як оцінно-знижені. Інакше кажучи, досліджувані конструкції мають свій рівень експресивності.

Коли номінативні речення формують та синтезують конситуації різного семантичного змісту, то вони своїми ознаками щораз більше наближають їх

до сентенції. Пресупозиція семантичних структур серединних номінативних конструкцій утворюється на основі логічних імплікацій із ретроспективних та проспективних зв'язків з контекстним оточенням:

Але Бог, мабуть, уже не почує. Пізно ми заходилися будувати свою державу. Європа об'єднується, ми знов не такі. Сепаратисти, націоналісти, самостійники. Випадаємо з концепції «історично обгрунтованої інтеграції Європи». Ми взагалі якісь історично не обгрунтовані для Європи. А даремно. Наші бренди відповідають європейським трендам (2, 120).

Номінативне речення *Сепаратисти, націоналісти, самостійники* стає підсумком висловлювання, попередньо сказаним мовцем, і одночасно виступає ніби відправним пунктом для подальшого нарративного розгортання подій. Отже, за таких умов для реципієнта відкривається висловлювання не тільки з інформативного, але й рефлексивного боку. У цьому контексті вагомим є тепер не факт співвіднесення представленої в номінативних конструкціях об'єкта мови з конкретним світом речей і понять, а головню емоційний ефект від його узагальненого й достатньо суб'єктивного сприйняття співрозмовниками:

Люди собі гуляють. Діти катаються на роликах. Зустрів кілька носів, які мені усміхнулись. Ходять «англійские Джонси и французские Коки», «бледные миссы и розовые славянки». Витрины пахнут «страшным количеством ассигнаций». А талії, які талії! Гоголь мав рацію, такі вам навіть не снились. Гоголю теж, якщо з пупами (2, 163).

Речення, яке реалізує емоційну експресивність *А талії, які талії!*, допомагає нараторові особисто виразити своє суб'єктивне ставлення до того, про що він повідомляє.

У значенні номінативних речень втрачають свою виражальну силу референційні властивості висловлювань через їхню несуттєвість. Значущості набувають емоційність та експресивна насиченість. І тепер обов'язковою семантичною константою їхньої внутрішньої організації стає образність, яка досі виступала в основному композиційним засобом:

Головню ялинку держави принципово споруджують саме тут. Монтують металевий каркас. Звозять сотні ялинок. Шум, брязк, скреготіння. Над головами демонстрантів нависає гігантський кран, мов залізна чапля, що хоче повикльовувати їх з Майдану (2, 39).

Номінативне речення *Шум, брязк, скреготіння* уповільнює рух розповіді, допомагає зупинитися на окремих деталях, активізує увагу читача.

Досліджувані нами речення на початку твору, його частини, розділу створюють специфічний номінативний зачин – фундамент, на якому розгортається твір. Експресивні емоційно-оцінні конотації притаманні меншою або більшою мірою кожному номінативу, «емоційна експресія виражається певною системою мовних засобів і їх комбінацією, тобто сукупністю мовних форм, спеціально призначених для цього» [1, 105]. А тому схожий початок оповіді прямо вводить співрозмовника в загальний емоційно-експресивний контекст. Ініціальні номінативні утворення стають улюбленим прийомом та стильовим пошуком для багатьох авторів, які використовують

такі конструкції у своїх художніх творах. Тут обираємо для дослідження й простежуємо початкові рядки поезії Ліни Костенко:

*Машини, шини, стрес, експрес,
кермо, гальмо, впритул, з-за рогу!
Стоїть Мадонна Перехресть,
Благословляючи дорогу.*

*Таксі, автобуси, авто,
І мотоцикли, і кибитки.*

*Всі всім на світі є ніхто –
ні хто куди, ні хто нізвідки* (1, 106).

Нам може видатися з першого погляду, що це статичні фіксації явищ людського буття, проте більш глибоке прочитання дає змогу простежити в них свої сутнісні характеристики, свій логічний розвиток. Субстантиви, які є першими елементами цих номінацій, перебирають на себе функції предикативів і як підсумок стають основою пропозиції наведених номінативних висловлювань. Коли подібні субстантиви накопичуються, це створює ефект пластичності, різнобарвності, мінливості образів-деталей у їхніх конкретних виявах і разом з тим твір отримує загальний мінорно-мажорний настрій. Як бачимо, «емоційна лексика в поетичних творах письменниці є одним із домінантних чинників вираження емотивності, використання емотивів сприяє психологізації текстів, наповнює їх емоціями» [1, 105]. Водночас такі перепади настроїв і оцінок набувають ознак, що створюють неповторний колорит, посилену експресію. І тут втілюється неспокійний характер авторки, яка для нас залишається невтомною шукачкою істини.

Постпозитивне положення в тексті формує ступінь синтагматичного злиття й зумовленості номінативних структур з одиницями, що входять в єдине контекстне ціле, а також визначає ступінь експресивного впливу від фрагмента дійсності, який ми сприймаємо й виділяємо у висловлюванні. Кінцеві номінативні речення підводять до достеменного висновку із події, яка розвивається у пресупозиції. Вони актуалізують ознаки ситуації, суттєві для аксіологічної характеристики цієї ситуації з позиції наратора й переадресовують їх нам, читачам (слухачам):

На Багдад сиплються тонни бомб. Вчора скинули дві глибинні. Ох, ти ж, світова Мельпомено! Сьо-

годні Міжнародний День Театру. Який красивий спектакль! (2, 275).

Постпозитивні номінативні речення визначаються семантикою аксіологічного підсумку. Вони стають засобом емоційного завершення, образно-метафоризованої окресленості і, отже, набувають значного ступеня експресивності:

10 жовтня. Міжнародний День психічного здоров'я. Не знаю, як у світі, а в нас уже чверть мільйона людей з порушенням психіки. Це офіційно, а насправді, то, може, й більше. Стрес. Депресія. Суйцид (2, 372).

Як стверджує науковець Н. А. Березовська-Савчук, «мовотворчість Ліни Костенко характеризується емоційною виразністю та глибокою психологічною напруженістю» [1, 105]. І широке використання номінативних речень дозволяє уповільнювати оповідь і водночас посилювати статичність опису, а також урізноманітнювати розповідь, створювати колорит живого мовлення, активізувати увагу читача, поліпшувати сприйняття художнього твору, увиразнювати його.

Висновки та перспективи досліджень у цьому напрямі. Отже, ми встановили, що предикативність, виступаючи найважливішою реченнєвою категорією, яка реалізується усім складом речення, може перерозподілятися між його компонентами, концентруватися, локалізуватися, фокусуватися в одному з них. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що номінативні речення в художньому тексті відіграють важливу синтаксико-композиційну та емоційно-експресивну роль. Ужиті всередині твору чи в абсолютному кінці оповіді, вони стають одним із засобів урізноманітнення розповіді, створення колориту живого мовлення, активізації уваги читача. Увиразнюючи художній твір, поліпшують його сприйняття. Ми відносимо художні тексти, яким притаманне багате використання номінативних висловлювань, до експресивно насичених. Експресивність у сфері прагматики, семантики мовленнєвої одиниці є тим чинником, що свідчить про зацікавленість мовця збільшити впливову силу висловлювання. Перспективою подальших наукових пошуків є класифікація самих видів експресивності та вираження цих видів засобами номінативних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовська-Савчук Н. А. Лексика мовної репрезентації емоції смутку (на матеріалі поетичних творів Ліни Костенко). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2018. Вип. 17. С. 99–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2018_17_11.
2. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози) : монографія. Львів : Львів. ун-т, 1989. 216 с.
3. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення : підручник. Київ : Вища школа, 1985. 125 с.
4. Кубрякова Е. С. Номінативний аспект речової діяльності. Москва : Наука, 1986. 159 с.
5. Українська мова : Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmoval/um>.
6. Шевченко Л. І. Горизонтами модерної лінгвістики : наукове видання / уклад.: Д. В. Деркач, Д. Ю. Сизонов. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. 317 с.
7. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2001. 478 с.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Академія, 2004. 406 с.
9. Ullmann St. Semantik. Eine Einführung in die Bedeutungslehre. Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 1973. 278 S.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Костенко Л. В. Мадонна Перехресть. Київ : Либідь, 2011. 11 с.
2. Костенко Л. Записки українського самашедшого. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 416 с.

REFERENCES

1. Berezovska-Savchuk, N. A. (2018). Leksyka movnoi reprezentatsii emotsii smutku (na materialy poetychnykh tvoriv Liny Kostenko) [The vocabulary of language representation of the sadness emotion (based on the poetic works by Lina Kostenko)]. *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 17, 99–110. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2018_17_11 [in Ukrainian].
2. Zorivchak, R. P. (1989). Realiia i pereklad (na materialy anhlo movnykh perekladiv ukrainskoi prozy) [Reality and translation (based on the material of English translations of Ukrainian prose)]: monohrafiia. Lviv: Lviv. un-t [in Ukrainian].
3. Kadomtseva, L. O. (1985). Ukrainska mova. Syntaksys prostoho rechennia [Ukrainian language. Simple sentence syntax]: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola [in Russian].
4. Kubryakova, Ye. S. (1986). Nominativnyi aspekt rechevoy deyatelnosti [Nominative aspect of language activity]. Moskva: Nauka [in Russian].
5. Ukrainska mova: Entsyklopediia [Ukrainian Encyclopedia]. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2000. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um> [in Ukrainian].
6. Shevchenko, L. I. (2014). Horyzontamy modernovoi linhvistyky [Horizons of modern linguistics]: naukove vydannia / uklad.: D. V. Derkach, D. Yu. Syzonov. Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet” [in Ukrainian].
7. Shevchenko, L. I. (2001). Intelektualna evoliutsiia ukrainskoi literaturnoi movy: teoriia analizu [Intellectual evolution of the Ukrainian literary language: the theory of analysis]: monohrafiia. Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet” [in Ukrainian].
8. Shulzhuk, K. F. (2004). Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of the Ukrainian language]: pidruchnyk. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
9. Ullmann, St. (1973). Semantik. Eine Einführung in die Bedeutungslehre. Frankfurt am Main: S. Fischer Verla [in German].

SOURCES OF ILLUSTRATIVE MATERIAL

1. Kostenko, L. V. (2011). Madonna Perekhrest [Madonna of the Crossroads]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Kostenko, L. (2011). Zapysky ukrainskoho samashedshoho [Notes of a Ukrainian Madman]. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA (Perlyny suchasnoi literatury) [in Ukrainian].